

Predlog izhodišč obravnave človeških posmrtnih ostankov – konservatorski pogled na primeru arheoloških izkopavanj v historičnem mestnem jedru Črnomelj

© Tina Britovšek

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; tina.britovsek@zvkd.si

Uvod

V zadnjih desetletjih v Sloveniji izvajamo številne preno-ve trgov okrog cerkva, kjer z gradbenimi deli posegamo v območja nekdanjih pokopališč, ki so bila v času jože-finskih reform, konec 18. stoletja, večinoma opuščena ali prestavljena izven mestnih središč. Ena izmed posledic vse pogostejših posegov v areale nekdanjih pokopališč so zaščitna arheološka izkopavanja. Zaradi tega se arheološka stroka sooča z velikim številom izkopanih človeških posmrtnih ostankov, katerih nadaljnjo usodo sicer opredeljuje zakonodaja, ki pa se v praksi zaradi različnih razlogov in specifičnosti okoliščin arheoloških raziskav zelo različno izvaja. V prispevku so obravnavani človeški posmrtni ostanki, izkopani z arheološko metodo, katerih ime in priimek nista znana in ne sodijo pod definicijo vojnih grobišč.¹ Namen prispevka je na primeru številnih arheoloških izkopavanj v mestnem jedru Črnomelj prikazati različno prakso in vprašanja, ki se odpirajo ob posegih v nekdanja pokopališča, ter posledice, ki jih takšni posegi prinašajo.

Mestno jedro Črnomelj (EID 1-00087) je razglašeno za kulturni spomenik lokalnega pomena, za katerega je varstveni režim določen z aktom o razglasitvi v Sklepu o razglasitvi mestnega jedra Črnomelj za kulturni spomenik lokalnega pomena (MJČ 2001). Skladno z varstvenim režimom v mestnem jedru, kjer je dokumentirana kontinuirana poselitev od prazgodovine do danes, varujemo tudi zemeljske plasti, zato je treba pri kakršnihkoli posegih v tla obvezno opraviti predhodne arheološke raziskave. Usmeritve varstva arheoloških ostalin, določanje vrste in obsega predhodnih arheoloških raziskav ter strokovni nadzor nad raziskavami dediščine in arheoloških ostalin izvaja Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije v skladu z Zakonom o varstvu kulturne dediščine (ZVKD 2008; v nadaljevanju: ZVKD-1) in na podlagi javnega pooblastila.

Kratek pregled z arheološko metodo izkopanih človeških posmrtnih ostankov v historičnem mestnem jedru Črnomelj

Znotraj historičnega mestnega pomola v Črnomlju danes stojita dve cerkvi, župnijska cerkev sv. Petra, ki se v virih prvič omenja leta 1228, ter poznogotska cerkev sv. Duha, v virih prvič omenjena leta 1487. Okrog njiju je bilo vsaj do konca 18. stoletja pokopališče, ki so ga po opustitvi prestavili v Vojno vas. Od konca druge svetovne vojne do danes so bila zaradi urejanja infrastrukture znotraj mestnega jedra izvedena številna zaščitna arheološka izkopavanja. Na kratko bodo predstavljena le tista, pri katerih so bili odkriti in izkopani človeški posmrtni ostanki. Leta 1951 je bilo pri urejanju infrastrukture na današnji Ulici Staneta Rozmana, na zahodni strani cerkve sv. Petra, izkopanih in dokumentiranih pet človeških skeletov, še več pa jih je bilo ob gradbenih delih domnevno uničenih (Slika 1: 1). Skromni ostanki grobišča so na podlagi grobnih pridatkov datirani v staroslovansko obdobje, 10.–11. stoletje (Šribar 1961, 81–89). Najdbe hrani Narodni muzej Slovenije, za odkrite človeške posmrtne ostanke pa nam ni uspelo odkriti mesta hrambe, zato domnevamo, da so jih ponovno pokopali. Kljub temu, da so bila kasneje na območju nekdanjega pokopališča ob cerkvi sv. Petra izvedena obsežnejša arheološka izkopavanja (Slika 1: 6, 9–12), niso bile odkrite najdbe iz staroslovanskega obdobja. O obsegu in značilnostih najstarejše, staroslovanske faze grobišča ob cerkvi sv. Petra in vseh nadaljnjih faz bi bistveno prispevala izvedba nadaljnjih mikroskopskih, molekularnih in izotopskih analiz na izkopanih človeških posmrtnih ostankih, ki večinoma niso vsebovali grobnih pridatkov.

Na Ulici Mirana Jarca, na južni strani cerkve sv. Petra, je zaradi predvidenega prekopa za plinovod leta 1998 arheološka sondiranja izvajala strokovna ekipa Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto (v nadaljevanju ZVKDS, OE Novo mesto). Odkrit je bil jugovzhodni vogal srednjeveškega in novoveškega pokopališča ob cerkvi sv. Petra (Slika 1: 6). Znotraj pokopališča je bilo odkritih 11 grobov, vsi so ležali v smeri vzhod–zahod, brez grobnih pridatkov (Mason 2001, 19–20). Leta 2008 so bila ob severni fasadi »Stare šole« v Črnomlju, ki predstavlja skrajni južni rob

¹ Vojna grobišča obravnavata dva zakona, Zakon o vojnih grobiščih (ZVG 2003) ter Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGPŽ 2015).

pokopališča, izvedena arheološka izkopavanja, dela je izvedla strokovna ekipa ZVKDS, OE Novo mesto (Slika 1: 10). Odkritih je bilo 198 človeških skeletnih posmrtnih ostankov. Skupaj je bilo odkritih 209 človeških skeletnih posmrtnih ostankov, ki jih hranijo kot del arhiva arheološkega najdišča v prostorih ZVKDS, OE Novo mesto. Makroskopske analize človeških posmrtnih ostankov zaradi pomanjkanja finančnih sredstev še niso bile izvedene.

Ob prenovi tlakov župnijske cerkve sv. Petra leta 2012 so ponovno odprli grobnico (Slika 1: 9). Ob odprtju je bila prisotna tudi antropologinja dr. Petra Leben Seljak zaradi predvidenega pregleda in izdelave antropološke analize človeških posmrtnih ostankov v grobnici. Žal zaradi slabe ohranjenosti skeletov antropološka analiza ni bila mogoča. Letnice na krstah razkrivajo čas smrti pokojnikov, tj. obdobje med letoma 1759 in 1782. Najverjetneje gre za družinsko grobnico, saj so med pokojniki tudi otroci in ženske, kar je bilo mogoče razbrati na podlagi velikosti krst (Leben Seljak 2012). Človeški posmrtni ostanki so ostali v grobnici.

V letih 2018 in 2019 sta zasebni podjetji Magelan skupina, d. o. o., in Arhos, d. o. o., na Ulici Mirana Jarca, znotraj vzhodnega predela nekdanjega pokopališča pri cerkvi sv. Petra, izvajali arheološka izkopavanja (Slika 1: 11). Odkritih je bilo 335 skeletov človeških posmrtnih ostankov in 1,5 m³ neartikuliranih človeških skeletnih posmrtnih ostankov. Prvega strokovnega poročila o izvedeni arheološki raziskavi še ni, prav tako še ni bila sklicana komisija za poterensko obdelavo arhiva arheološkega najdišča.² Človeške posmrtne ostanke trenutno hranijo v prostorih podjetja Arhos, d. o. o., v Brežicah.

Leta 2019 je Zavod Skupina STIK na severni strani cerkve sv. Petra zaradi prenove trga in ureditve infrastrukture izvedel arheološka izkopavanja (Slika 1: 11; in 2). Odkritih je bilo 450 skeletov in približno 2 m³ neartikuliranih človeških skeletnih posmrtnih ostankov (Tiran, Pavkovič, Klasinc 2020). V zapisniku komisije za poterensko obdelavo arhiva arheološkega najdišča je bilo določeno, da je treba na 450 skeletih izvesti osnovne makroskopske analize (spol, starost, degenerativne spremembe). Analiza je v teku in se izvaja v prostorih Univerze v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo pod strokovnim vodstvom doc. dr. Tamare

Leskovar. Del skeletov je vključen v raziskavo »Primerjava ohranjenosti DNA med skeleti iz arheoloških najdišč Črnomelj in Ljubljana - Njegoševa ob uporabi različnih skeletnih elementov«, ki jo izvaja Inštitut za sodno medicino Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani v študijskem letu 2023–2024.

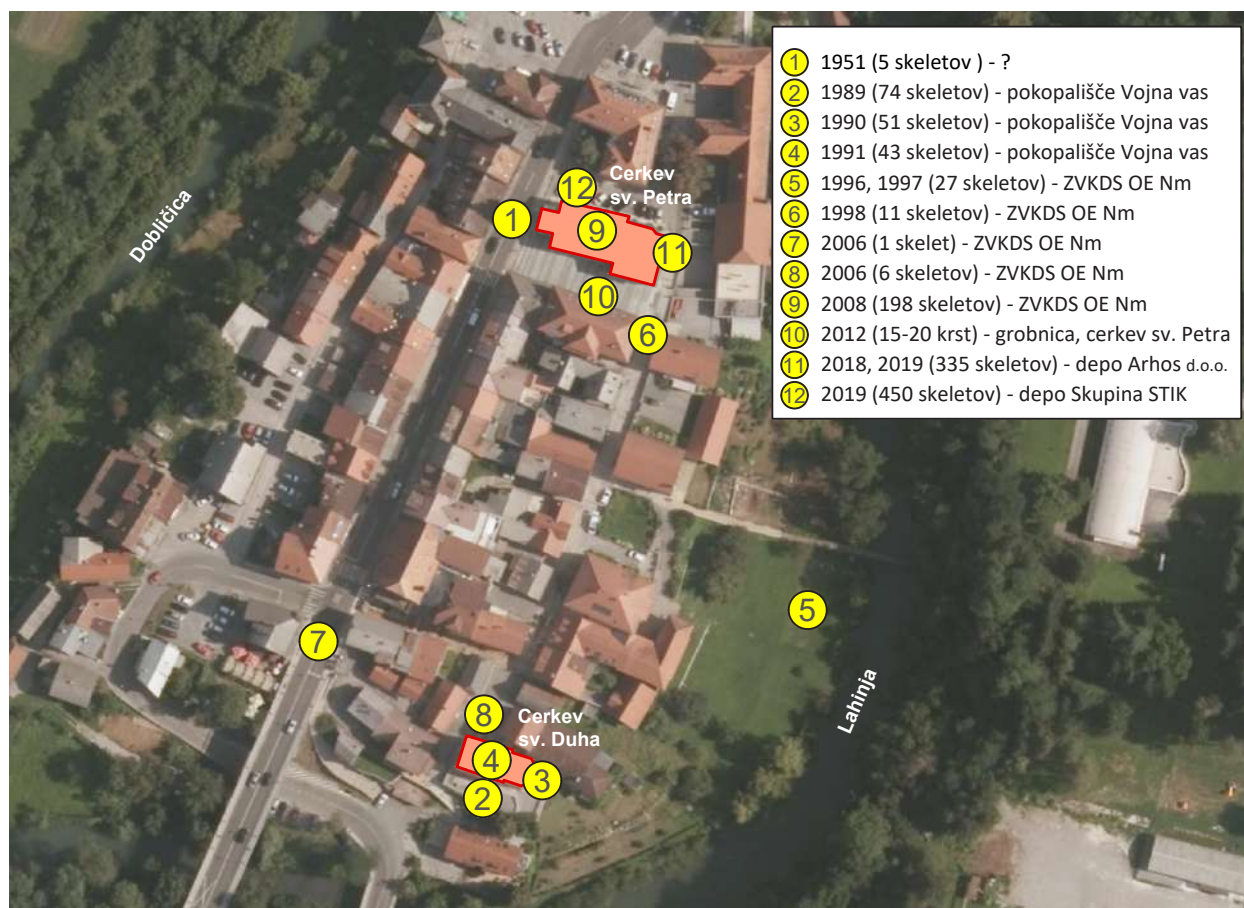
Arheološka izkopavanja v cerkvi sv. Duha in okoli nje so bila izvedena v letih 1988–1991 (Slika 1: 2, 3, 4) in leta 2006 (Slika 1: 8).³ Odkrito je bilo pokopališče iz časa od poznega 15. do poznega 18. stoletja. V letih 1988–1991 je bilo izkopanih 168 človeških skeletov. Pokopališče je ležalo na umetni terasi, ki jo na južni in vzhodni strani omejuje poznosrednjeveško mestno obzidje. Pod pokopališčem so bile dobro ohranjene poznoantične in prazgodovinske plasti (Mason 1990; Mason 1991; Mason 1992). Na človeških posmrtnih ostankih zaradi pomanjkanja finančnih sredstev in časa niso bile izvedene antropološke analize (Mason 1990, 217). Kasneje so bili ponovno pokopani na zdajšnjem pokopališču v Vojni vasi. Lokacija pokopa je sicer zavedena v arhivskih virih pokopališča,⁴ ni pa bil določen vzdrževalec groba, niti ni bilo postavljeno obeležje. Danes je območje zanemarljivo, vprašanje časa je, kdaj bodo lokacijo groba namenili za druge pokope. Iz tega sledi, da je treba že v začetni fazi, še pred izvedbo arheoloških izkopavanj znotraj območij nekdanjih pokopališč, investitorja gradbenega posega opozoriti na morebiten sekundarni pokop izkopanih človeških posmrtnih ostankov in predvsem določiti vzdrževalca, kraj ter način pokopa tistih človeških posmrtnih ostankov, ki so iz različnih razlogov izločeni iz arhiva arheološkega najdišča.

Arheološka izkopavanja na trasi južnega kraka kanalizacije ob reki Lahinji (Slika 1: 5) so bila izvedena v letih 1996–1997, izkopanih je bilo 27 poznoantičnih skeletnih grobov iz 6.–7. stoletja (Mason 1998, 292–294). Človeške posmrtne ostanke hranijo kot del arhiva arheološkega najdišča v prostorih ZVKDS, OE Novo mesto. Leta 2023 je bil vzorec človeških posmrtnih ostankov vključen v projekt *HistoGenes (Integrating genetic, archaeological and historical perspectives on Eastern Central Europe, 400–900 AD)*.

² Raziskava je v mirovanju zaradi nerešenih poslovnih in finančnih vprašanj.

³ Izkopanih je bilo 6 grobov, človeške posmrtne ostanke hranijo kot del arhiva arheološkega najdišča v prostorih ZVKDS, OE Novo mesto (vir: originalna dokumentacija arheoloških izkopavanj).

⁴ Ustno (predstavnik upravljalca pokopališča v Vojni vasi, Komunala Črnomelj).

Slika 1. Lokacije odkritih in z arheološko metodo izkopanih človeških posmrtnih ostankov v historičnem mestnem jedru Črnomelj (avtor: F. Aš, ZVKDS, OE Novo mesto).

Leta 2006 je v sklopu sanacije mostu čez Dobličico v Črnomlju strokovna ekipa ZVKDS, OE Novo mesto izvajala arheološka izkopavanja (Slika 1: 7). Odkrit je bil srednjeveški ali zgodnjenovoveški grob z otroškim skeletom v leseni krsti. Lokacija groba je zelo nenavadna, saj leži znotraj posvetnega objekta ter izven že znanih srednjeveških in zgodnjenovoveških pokopališč v Črnomlju (Mason, Skubic, Pintér 2007, 37–38). Skelet hranijo v prostorih ZVKDS, OE Novo mesto v sklopu arhiva arheološkega najdišča »Most čez Dobličico«, antropološka analiza odkritih ostankov ni bila izvedena.

Splošne ugotovitve

V historičnem mestnem jedru Črnomelj je bilo do danes na skupni površini približno 1500 m² odkritih in z arheološko metodo dokumentiranih 1221 človeških skeletov

in nekaj kubičnih metrov neartikuliranih človeških skeletov, ki so bili večinoma že prekopani zaradi različnih posegov znotraj območja pokopališč. Časovno spadajo v obdobje od pozne antike do preloma 18. v 19. stoletje. Na podlagi grobnih pridatkov je bila večina odkritih človeških posmrtnih ostankov pokopana v novem veku. Osnovne antropološke analize na skeletih še niso bile izvedene, zanje niti ni predvidenih finančnih sredstev.⁵ Kot del arhiva arheološkega najdišča jih hranijo na različnih lokacijah (v prostorih ZVKDS, OE Novo mesto, v depozu Narodnega muzeja Slovenije, v prostorih različnih izvajalcev arheoloških raziskav, v grobnici v cerkvi sv. Petra) in še niso bili predani pristojnemu muzeju, tj. Belokranjskemu muzeju Metlika. Ker človeški posmrtni

⁵ Izvzetih je 450 človeških posmrtnih ostankov, izkopanih leta 2019 (Zavod Skupina Stik), pri katerih je antropološka analiza v izvajanju.

Slika 2. Arheološka izkopavanja na severni strani cerkve sv. Petra leta 2019 (foto: B. Fele, 2019, arhiv Skupina STIK).

ostanki še niso bili predani muzeju, je leta 2021 ZVKDS, OE Novo mesto s strani občine Črnomelj prejel pobudo o pokopu človeških posmrtnih ostankov, ki so bili odkriti med arheološkimi raziskavami v mestnem jedru. Občina je zaradi pomanjkanja prostora na obstoječem pokopališču v Vojni vasi in zaradi lažjega vzdrževanja predlagala kremacijo človeških posmrtnih ostankov. To je bil eden izmed povodov, da se je začela raziskava o številčnosti in stanju izkopanih človeških posmrtnih ostankov v mestnem jedru. Pojavili so se pomisleki o sprejemljivosti kremacije. Tema je bila marca 2022 predstavljena na Delovni skupini konservatorjev arheologov Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, kjer smo junija 2023 potrdili *Smernice ravnanja s človeškimi posmrtnimi ostanki, izkopanimi z arheološko metodo, katerih ime in priimek nista znana in niso obravnavani v sklopu vojnih grobišč*.⁶ Smernice temeljijo na zakonskih izhodi-

ščih, pod pogojem, da človeški posmrtni ostanki sodijo pod definicijo »arheološke ostaline«. Te so opredeljene kot vse stvari in vsakršni sledovi človekovega delovanja iz preteklih obdobij na površju, v zemlji in vodi, katerih ohranitev in preučevanje prispevata k odkrivanju zgodovinskega razvoja človeštva in njegove povezanosti z naravnim okoljem, za katere sta glavni vir informacij arheološko raziskovanje ali odkritje in za katere je mogoče domnevati, da so pod zemljo ali pod vodo vsaj 100 let in da imajo lastnosti dediščine (3. točka 3. člena ZVKD-1). Smernice temeljijo na strokovnem izhodišču, da so človeški posmrtni ostanki nenadomestljiv in vse pomembnejši vir informacij o človekovi preteklosti, kar potrjujejo tudi rezultati preučevanja človeških kostnih ostankov kot posledica razvoja metodologije in napredka tehnologije (Leskovar 2018; Zupanič Pajnič 2020; Zagorc 2022).

⁶ Zapisnik 49. seje Delovne skupine arheologov konservatorjev ZVKDS z dne 9. 6. 2023.

Smernice ravnanja s človeškimi posmrtnimi ostanki, izkopanimi z arheološko metodo, katerih ime in priimek nista znana in niso obravnavani v sklopu vojnih grobišč

1. Odvračanje posegov

Gradbene posege je treba usmerjati izven znanih pokopališč. Če se temu ne moremo izogniti, moramo investitorju predhodno pojasniti posledice poseganja v pokopališče, z vsemi finančnimi bremenami, ki jih prinašajo arheološka izkopavanja človeških posmrtnih ostankov, vključno s poizkopavalno analizo arhiva arheološkega najdišča.

2. Kulturnovarstveni pogoji Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS)

Kulturnovarstveni pogoji ZVKDS zahtevajo, da je treba človeške posmrtno ostanke ustrezno dokumentirati skladno z metodologijo stroke (npr. Novaković *et al.* 2007, 129–130). Ob tem velja opozoriti, da bi bilo treba v arheološki, konservatorski in muzejski stroki, ob sodelovanju fizičnih antropologov, izdelati natančne smernice za ravnanje s posmrtnimi ostanki (tako med izkopavanji kot pri njihovi hrambi), kadar obstajajo možnosti za preiskave starodavne DNA izkopanih arheoloških vzorcev, ter skrbno načrtovati smiselne preiskave (Zupanič Pajnič, 2020, 186).

Kulturnovarstveni pogoji zahtevajo stalno ali občasno prisotnost antropologa na terenu. Že v tem dokumentu je treba predvideti, ali bo treba na izkopanih človeških posmrtnih ostankih izvesti osnovne makroskopske analize (določitev spola, starosti in telesne višine, morebitne patološke spremembe). Obseg osnovne analize ali morebitne druge antropološke analize določimo v zapisniku komisije za poizkopovalno analizo arhiva arheološkega najdišča. Človeške posmrtno ostanke po izkopu hranimo na način in v okolju, tako da preprečimo oziroma upočasnimo njihovo nadaljnje propadanje. Primarna obdelava človeških posmrtnih ostankov zajema čiščenje kosti (mokro ali suho), skladno z navodili antropologa, in pripravo dokumentacije za antropološke raziskave. Investitorja oziroma deležnike, ki posegajo v območje nekdanjega pokopališča, opozorimo, da bo treba v primeru izločitve človeških posmrtnih ostankov iz arhiva arheološkega najdišča poskrbeti za njihov pokop.

3. Arhiv arheološkega najdišča – trajna hramba

Človeški posmrtni ostanki, izkopani z arheološko metodo, katerih ime in priimek nista znana in ne sodijo pod definicijo vojnih grobišč, so del arhiva arheološkega najdišča in jim je treba skladno z zakonodajo zagotoviti trajno hrambo, tako da omogočamo dostop strokovni in širši javnosti. Človeške posmrtno ostanke hranimo v depozitu pristojnega muzeja. Predlagamo lahko, da je treba trajno hrambo človeških posmrtnih ostankov zagotavljati tudi v obstoječih grobnicah, kostnicah ali v za ta namen novozgrajenih objektih, pod pogojem, da so v njih zagotavljenе razmere za trajno hrambo arhiva arheološkega najdišča. Če kosti hranimo izven depozitov pristojnih muzejev, moramo zagotoviti dostopnost do arhiva in določiti način hrambe, da bo mogoče posamezne grobne celote povezati s preostalim arhivom arheološkega najdišča.⁷

4. Izločitev človeških posmrtnih ostankov iz arhiva arheološkega najdišča

Odločitev o morebitni izločitvi dela človeških posmrtnih ostankov iz arhiva arheološkega najdišča sprejememo na podlagi strokovnih argumentov, po pridobitvi končnega strokovnega poročila o izvedeni arheološki raziskavi in poročila o izvedeni makroskopski analizi človeških posmrtnih ostankov. Odločitev o tem sprejme širša skupina strokovnjakov, ki jo sestavljajo antropolog, pristojni kustos, nadzornik raziskave, vodja arheološke raziskave in po potrebi zunanji strokovnjak. Razlogi za izločitev so lahko: že večkrat prekopani človeški posmrtni ostanki, zelo slabo ohranjen osteološki material itd. Izločeni del človeških posmrtnih ostankov iz arhiva arheološkega najdišča ni več arheološka ostalina, zato ga vrnemo lokalni skupnosti, da ostanke pokoplje na aktualnem pokopališču. Predlagamo lahko postavitev ustreznega obeležja.

Smernice so bile zapisane kot pomoč pri poenotenju konservatorskega dela do predaje človeških posmrtnih ostankov kot dela arhiva arheološkega najdišča pristojnemu muzeju.

⁷ Navedeno je le kot predlog. Končno odločitev o trajni hrambi sprejme odgovorni kustos za premično dediščino.

Zaključek

Iz analize stanja do danes izkopanih človeških posmrtnih ostankov v mestnem središču Črnomelj ugotavljamo, da pobuda lokalne skupnosti o ponovnem pokopu oziroma kremaciji v tem trenutku ni izvedljiva. Skladno z zakonodajo bi bilo treba izvesti vsaj osnovne antropološke analize izkopanega kostnega materiala, na podlagi katerih bi se odločili o morebitni izločitvi človeških posmrtnih ostankov iz arhiva arheološkega najdišča. Zaradi pomanjkanja finančnih virov se pojavlja vprašanje, kdaj, če sploh, bodo te raziskave opravljene. Zaenkrat ostajajo del arhiva arheološkega najdišča. Na ravni države bi bilo treba izoblikovati interdisciplinarno zasnovane smernice, ki bodo enakomerno vključevale vse deležnike pri ravnanju s človeškimi posmrtnimi ostanki (arheološko stroko, konservatorje, kustose, znanstvenike, ministrstvo za kulturo, lokalno skupnost, krščansko skupnost itd.), mogoče po vzoru APABE – *Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England* (Splet 1; Mays *et al.* 2015; Mays 2017). Do takrat pa skušamo pluti v ravnovesju med zakonskimi določili, pobudami in željami lokalne skupnosti, pomanjkanjem finančnih sredstev in strokovnega kadra ter prepolnimi depoji.

Literatura

- NOVAKOVIĆ, P., D. GROSMAN, R. MASARYK, M. NOVŠAK 2007, *Minimalni standardi izkopavalne dokumentacije: pregled stanja in predlogi standardov* (Neobjavljena študija, hrani Ministrstvo za kulturo RS). – Ljubljana.
- LEBEN SELJAK, P. 2021, *Grobnica v farni cerkvi sv. Petra v Črnomlju: »antropološka analiza«* (Neobjavljeno poročilo, hrani ZVKDS, OE Novo mesto). – Žiri.
- LESKOVAR, T. 2018, Uporaba histologije pri analizah skeletnega gradiva iz arheoloških kontekstov. – *Arheo* 35, 33–52.
- MAYS, S., J. SIDELL, B. SLOANE, W. WHITE, J. ELDERS 2015, *Large Burial Grounds. Guidance on Sampling in Archaeological Fieldwork Projects*. – London, Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England. https://apabe.archaeologyuk.org/pdf/Large_Burial_Grounds.pdf (30. 11. 2023).
- MAYS, S. 2017, *Guidance for Best Practice for the Treatment of Human Remains Excavated from Christian Burial Grounds in England* (2. izd.). – London, Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England. https://apabe.archaeologyuk.org/pdf/APABE_ToHREfCBG_FINAL_WEB.pdf (30. 11. 2023).
- MASON, P. 1990, Črnomelj – sv. Duh. – *Varstvo spomenikov* 32, 191–192.
- MASON, P. 1991, Črnomelj – sv. Duh. – *Varstvo spomenikov* 33, 216–218.
- MASON, P. 1992, Črnomelj – sv. Duh. – *Varstvo spomenikov* 34, 203–204.
- MASON, P. 1998, Late Roman Črnomelj and Bela Krajina. – *Arheološki vestnik* 49, 285–313.
- MASON, P., D. SKUBIC, I. PINTÉR 2007, Črnomelj – arheološko najdišče mestno jedro. – *Varstvo spomenikov* 43, 37–38.
- MJČ 2001: *Sklep o razglasitvi mestnega jedra Črnomelj za kulturni spomenik lokalnega pomena*, Uradni list RS, št. 74/2001.
- ŠRIBAR, V. 1961, Staroslovansko grobišče v Črnomlju. – *Situla* 6, 81–89.

TIRAN, A., S. PAVKOVIČ, A. J. KLASINC 2020, Poročilo o arheološkem izkopavanju na ploščadi med cerkijo sv. Petra in NLB v Črnomlju, parc. št. 1126/42, 3/3 in 1126/19-del, k.o. Črnomelj (Neobjavljeno poročilo, hrani ZVKDS OE Novo mesto). https://ised.gov.si/api/javna/neavtoriziran/arheo/prvo_porocilo/files/28492/download (20. 10. 2023).

ZAGORC, B. 2022, Starodavna DNA: kratka predstavitev tematike ter njen pomen za razumevanje preteklosti. – *Arheo* 39, 46–68.

ZPVGPŽ 2015: *Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGPŽ)*, Uradni list RS, št. 55/15 in 92/21. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7211> (29. 11. 2023).

ZUPANIČ PAJNIČ, I. 2020, Molekularnogenetski vidiki preiskav starodavne DNA. – *Zdravniški vestnik* 89, številka 3 / 4, 171–189.

ZVG 2003: *Zakon o vojnih grobiščih (ZVG)*, Uradni list RS, št. 65/03, 72/09 in 32/17. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2040> (29. 11. 2023).

ZVKD 2008: *Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-I)*, Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16, 21/18 – ZNOrg in 78/23 – ZUNPEOVE. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4144> (29. 11. 2023).

Spletni vir

SPLET 1: <https://apabe.archaeologyuk.org/> (20. 10. 2023).